

Любомир Винар
Kent State University
U.S.A.

СВІДЧЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО У ХАРКОВІ З 28 БЕРЕЗНЯ 1931 Р.

В Інституті Літератури ім. Т. Шевченка Академії Наук України, Відділ рукописів, у Києві зберігаються зізнання М. Грушевського з його допитів у Харкові з 1931 року (ІЛ, ф. 122, № 13; ф. 122, № 14), а також записка Я.С. Агранова з Москви, що безпосередньо відноситься до харківських допитів Грушевського (ІЛ, ф. 122, № 15). Завдяки доброзичливості д-ра Сергія Гальченка, директора Відділу рукописів І.Л., я мав змогу в серпні 1992 р., під час мого перебування у Києві, переглянути оригінальні тексти вищезгаданих архівних документів, які значно поширюють джерельну базу грушевськознавства. Також Сергію Анастасійовичу щиро дякую за зроблення відповідних відбиток з рукописів.

Вищезгадані архівні матеріали, на нашу думку, заслуговують на обширну і глибинну аналізу і публікацію. На цьому місці подаємо дослідження вимушеного зізнання М. Грушевського харківським ГПУ, в якому він признається до членства в «контрреволюційній організації». Для кращого розуміння недавно віднайденого документу, даємо коротке впровадження.

АРЕШТ М. ГРУШЕВСЬКОГО

На початку 1931 року агенти ГПУ перевели арешти колишніх політичних співробітників М. Грушевського з часів Української Центральної Ради — П. Христюка, М. Чечеля, В. Голубовича, Г. Коссака та інших. Їх обвинувачувано в членстві видуманого советською владою «Українського Національного Центру», що його мав очолювати М. Грушевський. У тому часі майже завершено розгром установ й історичної школи М. Грушевського у Києві. Тоді також започатковано арешти учнів і наукових співробітників Грушевського. Вже раніше автор цих рядків писав, що ліквідацію історичної школи Грушевського Сталін із своїми прибічниками провели великою мірою руками українських комуністів, які пізніше самі стали жертвою «націоналістичних ухилів». Самого Грушевського вислали до Москви в т.зв. наукове відрадження, а насправді, як правильно підкреслює Я.Й. Малик, «на за-

слання».¹ Можна погодитися з висновком, що ГПУ не відважилося арештувати Грушевського в Києві — тому саме вислали його до Москви. Крім того Грушевський одержав ще в 1924 році від уряду совєтської України охоронний лист, в якому писалося, що «академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванням не підлягає».² Цей охоронний лист відносився лише до території УСРР. Дня 7 березня 1931 р. М. Грушевський з своєю донькою Катериною прибув у Москву, а Марія Сильвестрівна, дружина Михайла, залишилася ще на короткий час в Києві. Відносно арешту історика в Москві стали тепер доступні архівні матеріали, що ними користувався історик Р.Я. Пиріг і інші дослідники, а також спогади учениці історика і близького приятеля родини Грушевських Оксани Степанишин, що появилися в 1943 році п.н. «Останні роки життя Михайла Грушевського».³ На основі цих матеріалів можна точно визначити день і час арешту Грушевського агентами ГПУ, а разом спростувати невірні інформації відносно цієї події. На увазі маємо перш за все таке твердження Григорія Костюка:

«З його приїздом у Москву сталися такі події: 9 березня Михайло Сергєвич захворів і ліг з температурою в ліжку. 10 березня 1931 року о пів до десятої вечора його арештували агенти НКВД, 12 березня вже був у Харкові на допиті слідчого ГПУ Южного.»⁴

Насправді Михайла Грушевського було заарештовано 23 березня 1931 року на наказ ГПУ за підписом Г.Г. Ягоди. Арешт відбувся на квартирі співробітника Архіву стародавніх актів Кравцова о півдесятої години вечора. Грушевський, як писав Мессінг, агент ГПУ, в звіті «вів себе спокійно, весь час мовчав і звернувся лише з проханням викликати до його камери лікаря. Цеж саме власноручно записав Грушевсь-

¹ Я.Й. Малик, *Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934 рр.)*, Львів, 1992, стор. 17.

² Р.Я. Пиріг, «М.С. Грушевський: між історією і політикою (1924–1934)», *Український історичний журнал*, № 10, 1991, стор. 44.

³ Її стаття про М. Грушевського, під криптонімом О.М., була видрукована у львівському місячнику *Наші дні*, ч. 3, березень 1943, стор. 4–5. Згодом її передруковано в ж. «Український Історик», ч. 1–4, 1981, стор. 174–179. Можна припускати, що стаття авторки базована на розповіді дружини Михайла Грушевського — Марії Сильвестрівни, правдоподібно з 1941–42 років. Можливо, що вона одержала також деякі інформації від інших членів родини М. Грушевського.

⁴ Григорій Костюк, «Таємниця смерті академіка М.С. Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників)» в Г. Костюк, *На магістралях доби*, Балтімор, 1983, стор. 11.

Треба згадати, що в недавню опублікованій статті Леоніда Решодька п.н. «Двічі померлий», автор також мильно твердить, що Грушевського «арештували на початку березня 1931 року». Див. *Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського*. Київ, 1992, стор. 441.

кий на анкеті заарештованого».⁵ Тут треба згадати, що Грушевський в Москві замешкав на вул. Погодинській, в помешканні, яке ще раніше придбала ВУАН для наукових співробітників, які мали наукове відрядження в ВУАН. Там також раніше проживав Б. Кравцов, співробітник Грушевського. Отже історик мешкав на помешканні ВУАН в Москві і там його заарештували. О. Степанишина пише, що «взяли його з ліжка хворого, в НКВД ще скупали в холодній ванні».⁶ Це також підкреслив Грушевський в розмові з начальником секретно-політичного відділу ГПУ Я.С. Аграновим, мовляв «В тюрьму я был заключен, находясь в гриппозном состоянии».⁷

З Москви вивезли Грушевського до Харкова, не зважаючи на його хворобливий стан, де в приміщенні ГПУ протягом трьох днів його допитували, починаючи з 28 березня до 3 квітня 1931 року включно.

«ПРИЗНАННЯ ДО ВИНИ» М. ГРУШЕВСЬКОГО

На окремому листку паперу знаходимо рукописне свідчення М. Грушевського, датоване 28.III.931, без специфічного заголовка, який знаходимо в його пізніших зізнаннях. На самому початку подано замітку «перший допит» і номер «7» (дивись автограф зізнання). Друкуємо повний текст свідчення історика, що вважається важливим джерельним матеріалом в дослідженні арешту М.С. Грушевського.

перший допит

Визнаю свою приналежність до контрреволюційної організації, до якої входили між иншими, мої співробітники в минулому Чечель, Христюк, Шраг, Голубович та ин. Рішучо засуджую всякі спроби боротьби з радянською владою та розумію повну абсурдність наших змагань в сім напрямі, урочисто обіцяю по силі моєї можливости освітити всі ланки згаданій організації і всі ті темні сили які ріжними шляхами підготовляють збройну боротьбу з радянською владою.

28.III.931

Михайло Грушевський

Допросил. [невиразний підпис] (Южний)

При аналізі історичних джерел, історик до уваги мусить брати дослідження автентичности джерела, яким займається т.зв. «зовнішня критика» й дослідження вірогідности джерела, яким в історичній методології займається «внутрішня критика». Джерело, яке є фальсифікатом, відкидається в історичному дослідженню. Джерело яке є автен-

⁵ Р.Я. Пиріг, *цит. пр.*, стор. 44.

⁶ О. Степанишина, *цит. пр.*, стор. 175.

⁷ Копія справоздання Агранова зберігається в Відділі рукописів Інституту Літератури Академії Наук України. ІЛ, ф. 122, № 15, стор. 2.

ської держави в 1917/18 роках, будучи члени Української Центральної Ради або члени уряду Української Народньої Республіки.⁸

3) Грушевський засуджує боротьбу з радянською владою і розуміє «повну абсурдність наших змагань в сім напрямі».

У наступних зізнаннях з 31 березня (ІЛ, ф. 122, № 13) і 1 квітня 1931 року (ІЛ, ф. 122, № 14), Грушевський подає деталі діяльності цього видуманого УНЦ, а також згадує його зв'язок із закордонними установами. Ці зізнання Грушевського вимагають окремої аналізи.

Перед дослідником виринає засадниче питання: чому Грушевський заломився і вже під час першого переслухання «признався» до організації і членства у організації вигаданій органами ГПУ? Друге питання відноситься до його вичислення інших членів неіснуючого «Центру». Як відомо, до того часу, М. Грушевський ніколи не заломлювався, а тим більше ніколи не вичислював органам КГБ прізвищ своїх співробітників. Він був винятком і своєю поведінкою корисно відрізнявся від інших діячів, зокрема головних учасників процесу СВУ, які часто згадували прізвища своїх співробітників також неіснуючого «Центру» Сергія Єфремова.

Задовільну відповідь на ці питання частинно знаходимо в записці начальника секретно-політичного відділу ГПУ в Москві Я.С. Агранова «Запись разговора с акад. Михаилом Сергеевичем Грушевским»,⁹ опрацьованій для заступника голови «ОГПУ тов. Ягоди» з 15 квітня 1931 року. У цій записці знаходимо також інформації про діяльність Української військової організації, яка мала бути складовою частиною УНЦ, а також про членів соціалістичних партій УПСР і УСРДП, які під проводом Грушевського, намагалися відірвати Україну від СРСР.

Головними архітектами «справи УНЦ» були Г.Г. Ягода в Москві і В.А. Балицький в Харкові. Агранов був один з головних співробітників Ягоди.

⁸ З вичислених М. Грушевським членів «центру», треба згадати, що всі вони, за винятком В. Голубовича, повернулися з еміграції в Україну в 1924 році і працювали в Харкові.

Павло Христюк був ген. писарем у першому уряді УНР Винниченка, Микола Чечель був секретарем УЦРади, а М. Шраг заступником голови Центральної Ради. Всеволод Голубович був головою Ради Народних Міністрів після проголошення ІV Універсалу. Усі вони були, в різні часи, співробітниками М. Грушевського.

⁹ ІЛ, ф. 122, № 15. Цей звіт складається з чотирьох машинописних сторінок і ми користувалися примірником, що знаходиться в архівних фондах Відділу рукописів Інституту літератури в Києві.

ЗАПИСЬ РАЗГОВОРА С АКАД. МИХАЙЛОМ СЕРГЕЕВИЧЕМ ГРУШЕВСКИМ.

2-ака. (кк)

ЛЮБОМИР ВІНАР

ЗАМ. ПРЯД. ОГПУ тов. ГРС.ІА.

ЗАПИСЬ РАЗГОВОРА С АКАД. МИХАЙЛОМ СЕРГЕЕВИЧЕМ ГРУШЕВСКИМ.

Сегодня, 15-го апреля, мною был вызван М.С. ГРУШЕВСКИЙ для переговоров по вопросу о его индивидуальных обращениях к ряду деятелей украинского национал-демократического движения за-рубежом. В процессе беседы были затронуты вопросы, относящиеся к области нелегальной деятельности ГРУШЕВСКОГО на советской Украине. Когда мной был задан ГРУШЕВСКОМУ вопро о характере его связи с галицийской военной организацией, входившей в состав "Украинского Национального Центра", ГРУШЕВСКИЙ после некоторой заминки, заявил, что все его показания, данные им в ГПУ УССР, являются преувеличенными.

В частности, неверными являются следующие моменты:

1) Показания об имевших место в Харькове в 1924 и последующих годах политических совещаниях двух группировок украинских эсеров - в/группировки ЛЯЗАНЬСЬКОГО, ГОЛУБОВИЧА, ПЕТРЕНКО и др., не покидавшей Украины и б/ре-эмигрантской группировки ЧЕЧЕЛЯ, ШУКОВСКОГО, ШРАГА и др. По словам ГРУШЕВСКОГО, на таких совещаниях он не присутствовал и о них ему ничего неизвестно.

2) Показание о повстанчестве и существовании повстанческой тройки украинского центра. Никакой повстанческой организации, возглавлявшейся близкими к нему, ГРУШЕВСКОМУ, кругами, не существовало и никаких повстанческих тенденций в среде его политических друзей не было.

3) Неверно также показание о командировании за границу в 1929 г. МАЗУРЕНКО и свидании последнего в Париже с ВИННИЧЕНКО. МАЗУРЕНКО действительно «ездил за границу, но без како

Перша сторінка машинопису записки Я.С. Агранова
про розмову з акад. М. Грушевським з 15 квітня 1931 року.

Записка виготовлена для «тов. Ягоди».

Треба рівночасно згадати, що Агранов говорив з Грушевським в Москві 4 квітня 1931 р., після його повернення з Харкова,¹⁰ а другий раз 15.IV.1931. Із його звіту довідуємося про обставини в Харкові, що відносилися до допитів харківських слідчих.

У першу чергу Грушевський *відкликав* у Москві усі його зізнання подані в Харкові, зокрема відносно участі Чечеля, Шрага, Жуковського і других в організації «УНЦ». Він відкликав також свої зізнання про існування «повстанської трійки українського центру». Грушевський ствердив, що «Ніякої повстанської організації, очолюваної близькими до него кругами, не було і також не було жадних повстанських тенденцій серед його друзів».¹¹ Відкликання Грушевським його зізнань складених у Харкові серед неймовірно тяжких обставин терору ГПУ, свідчить про його характер. Здається, що він був єдиний, або один з нечисленних, українських провідних діячів і науковців, який не побоювався відкликати свої зізнання вимушені харківським ГПУ, зокрема слідчим Южним. Агранов запитався Грушевського про причину зложення попередніх зізнань у Харкові, що є записані в протоколах. Тоді Грушевський розплакався і дав таке пояснення:

«Мені трудно про це говорити. Я не належу до породи героїв і не вдержав 9-и годинного нічного допиту. Я стара людина, сили мої давно підірвані. В тюрму я був кинутий в грипозному стані. Я не вдержав різкого натиску слідчих. Ніякого фізичного натиску до мене не застосовано. Але мені показано цілий ряд томів, де майже на кожній сторінці фігурувало моє прізвище. Мене переконували в тому, що я як ідейний вождь свого руху, повинен взяти відповідальність за контрреволюційну діяльність організації в цілому і за діяльність окремих її провідників, а також підтвердити дані ними свідчення, що, безумовно, приведе до пом'якшення участі всіх притягнутих у цій справі осіб. Я, у стані повної безвихідності погодився підтвердити свідчення МАЗУРЕНКА, ЧЕЧЕЛЯ, Гр. КОССАКА і інших. Мені показали цілу низку протоколів і дали прочитати витяги з них».¹²

¹⁰ Харківські допити Грушевського перервалися на початку квітня і його звільнено з арешту. Назагал прийнятий погляд, що М. Грушевського звільнено з харківської в'язниці через інтервенцію його родича по матері Г.І. Ломова-Опокова, члена ЦК ВКП (б) і першого совєцького наркома юстиції. Докладніше про цю справу в праці Я.Й. Малика, *цит. пр.*, стор. 18. Також в спогадах О. Степанишин, *цит. пр.*, стор. 175. Вона пише, що Ломов пішов у Кремль на засідання політбюро, де завжди бував Сталін. Сталін начебто нічого не знав, дуже обурився свавільним вчинком НКВД і видав наказ негайно звільнити Грушевського. Цю гіпотезу треба перевірити.

¹¹ «Показание о повстанчестве и существовании повстанческой тройки украинского центра. Никакой повстанческой организации возглавлявшейся близким к нему, ГРУШЕВСКОМУ, кругами, не существовало и никаких повстанческих тенденций в среди его политических друзей не было» — Запись, ІЛ, ф. 122, № 15, стор. 1.

¹² Подаємо цю цитату в оригіналі (І Л, ф. 122, № 15, стор. 2):

На вопрос о том, что же побудило его дать те показания, которые зафиксированы в ряде протоколов допроса, ГРУШЕВСКИЙ расплакался и заявил: «Мне трудно говорить

Грушевський у своєму зізнанні не пояснює «різкого натиску слідчих». Проте, на нашу думку, тут йдеться про психологічний і дуже правдоподібно фізичний терор слідчих над Грушевським. Твердження Грушевського, що не було «фізичного натиску» треба розглядати з великим застереженням. Є пізніші свідчення М. Шрага, обвинуваченого в справі УНЦ, з 1965 року, в якому він пише, що «На слідстві в 1931 року до мене застосовували заборонені методи слідства. Часті допити в нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих... (фізично і морально замучили мене і деморалізували).¹³ Інший учасник слідства М. Чехович 21 березня 1957 року заявив, що «Я протягом 8-9 дів безпереривно допитувався, не маючи можливості за цей час відпочити і заснути. Використовувалися також деякі інсценізації розстрілу».¹⁴

В спогадах О. Степанишиної читаємо, що Марія Сильвестрівна приїхавши до Москви, не пізнала Михайла Сергієвича — так він змінився. Він багато не говорив, але «розказав тільки, що в Харкові його довго допитував слідчий Южний, увесь час загрожував, кажучи між іншим, що зашле дочку на Соловки на 10 років. «Якби ще раз отаке — не витримав би», — зірвалося у Михайла Сергієвича... і більше нічого не розказував».¹⁵

На основі повищих інформацій і зізнань учасників процесу з 1931 року Шрага і Чеховича, приходимо до заключення, що слідчі правдоподібно уживали фізичний терор і так їм вдалося на короткий час «розколоти» Грушевського. Дуже можливо, що його ставили до стіни і стріляли холостними набоями, як пише В. Заруба в статті «Розгром і знищення київської школи істориків М. Грушевського». Натомість Л. Решодько подає цитату із якогось неуточненого джерела, і пише, що історика «8-9 дів допитували», а також, що Грушевський писав, що «Декілька разів до мене застосовували інсинуацію розстрілу».¹⁶

об этом. Я не принадлежу к породе героев и не выдержал 9-ти часового ночного допроса. Я старик, силы мои давно надорваны. В тюрьму я был заключен, находясь в гриппозном состоянии. Не выдержал резкого натиска следователей. Никакого физического воздействия ко мне не было применено. Но мне был пред'явлен целый ряд томов, где чуть ли не на каждой странице фигурировала моя фамилия. Меня убавждали в том, что я, как идейный вождь своего движения, должен взять на себя ответственность за контр-революционную деятельность организации в целом и действия отдельных ее руководителей и подтвердит данные ими показания, что безусловно приведет к смягчению участи всех привлеченных по этому делу лиц. В состоянии полной безвыходности и отчаяния я согласился подтвердить показания МАЗУРЕНКО, ЧЕЧЕЛЯ, Гр. КОССАКА и др. Мне пред'явили целый ряд протоколов и дали прочесть выдержки из них».

¹³ Архів КДБ УРСР. Висновок по кримінальній справі н 51 692, Арк. 10. Цитуємо за Я.Й. Маликом, стор. 19.

¹⁴ Там же, Арк. 10; Малик, стор. 19.

До речі М. Шраг і М. Чехович ствердили, що через ці фізичні і моральні тортури ГПУ вони не видержали і підписали все, що від них вимагали.

¹⁵ О. Сепанишина, *цит. пр.*, стор. 175.

¹⁶ Л. Решодько, «Двічі померлий», *цит. пр.*, стор. 443. Звичайно, що Гру-

Якщо до уваги взяти, що Грушевського повезли до Харкова хворим — тоді можна краще зрозуміти його фізичну і психологічну невідпорність під час допитів. *Терор слідчих ГПУ супроти Грушевського — безпосередно причинився до його зізнання з 28 березня 1931 року в якому він визнав свою «вину» і признався до керівництва неіснуючого «Українського Національного Центру».*

Вірно, що ще знайдуться нові архівні матеріали про переслухання Грушевського в Харкові і тоді зможемо повніше насвітлити арешт і допити історика. Треба згадати, що Грушевський обіцяв Агранову написати звернення до українських політичних діячів за кордоном. Не зважаючи на натиск ГПУ в цій справі — він не написав жадного листа або звернення. Процес УНЦ був проведений без Грушевського, пише історик, «він з нього був виведений, хоча заведена на нього кримінальна справа не була закрита».¹⁷

В методологічному аспекті історичного дослідження, зізнання М. Грушевського з 28 березня 1931 року є клясичним прикладом автентичності джерела встановленої на основі зовнішньої аналізи, а заразом невірності його змісту встановленої внутрішньою критикою. Він писав свої зізнання в умовах політичного терору ГПУ, або як ствердив Грушевський, «різкого натиску слідчих».

Офіційно припинено кримінальну справу проти Грушевського після його смерті в 1934 році.¹⁸ Відкликання істориком його харківських зізнань, а також його відмова написати звернення до українських діячів за кордоном, як того вимагав Ягода, а згодом Л. Каганович, на нашу думку, безпосередньо причинилися до передчасної смерті М. Грушевського у Кисловодську.

шевського 9 діб безперервно не допитували. Автор покликується на письмову заяву Грушевського Агранову, але в цій заяві Грушевський не згадує про інсинуацію розстрілу, як також про те, що «таке психічне дійство продовжується біля 9 місяців, і я природно, не витримав і дав свідчення слідчому Бордону», стор. 443. Тут зайшло якесь непорозуміння і Л. Решодько *правдоподібно переплутав різні джерела*. Проте, якщо він має письмову заяву Грушевського до Агранова зі змістом, що його цитує у своїй статті, він повинен якнайшвидше повністю цю заяву видрукувати і вказати на відповідний архівний фонд де вона зберігається. В противному разі цю цитату автора можна уважати звичайною видумкою.

¹⁷ Я. Й. Малик, *цит. пр., стор. 21.*

¹⁸ Там же, стор. 22. Натомість Ю.І. Шаповал пише, що справу Грушевського припинено 5 серпня 1933 р. «Сталінізм і Україна», УІЖ, ч. 6, 1991, стор. 55.